

ئۇقتۇرا ئاسىيما جۇمەھۇرىيە تامىردىكى شەرقشۇنالىق -

ئۇيغۇر شۇنالىق قەتىقەقات ئورۇنىلىرى

خوجا

ئۇقتۇرا ئاسىيما جۇمەھۇرىيە تامىردىكى شەرقشۇنالىق - ئۇيغۇر شۇنالىق
قەتىقەقاتنىڭ باشلاذىخىغا يېردم ئەسىردىن ئاشتى. بۇ مەزگىلەدە ئۇقتۇرا ئاسىي
يادىكىكى هەر قايسى جۇمەھۇرىيە تامىردىكى ئالىي بىلەم يۇرتامىردا، ئاكا دېمىيە
لمەردە شەرقشۇنالىق - ئۇيغۇر شۇنالىق تەتقىقات ئورۇنىلىرى كەيىنى - كەينىدىن
قۇرۇلدى ۋە پەيدىنپەي زورايدى، بۇ ئورۇنلاردىكى ئىلىمىي خادىملاർ بىر قاتا
تەتقىقات ئەتىجىلىرىنى قولغا كەلتۈردى، بۇ تەتقىقات ئەتىجىلىرىنى چىزىدە
شەنجاڭنىڭ، ئۇنىڭ قەدىمكى ئاها تامىردىنلىك قارىخى توغرىسىدىكى ئىلەمىي ماقالى
لمەر ۋە ئەسەرلەر خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئۇقتۇرا ئاسىيما بىلەن جۇڭگو قەدىمكى زاھانلاردىن قارقىپلا قارىخىي،
ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەددەنپەت جەھەقتە خېلى قويۇق ئالاقە قىلىپ كەلگەن.
ئۇقتۇرا ئاسىيالىق فۇرغۇن قارىمخشۇنالىر، جۇغراپپىيە شۇنالىر ۋە سەيياھلار
جۇڭگو درىكى هەر قايسى مەللەتلەرنىڭ قەدىمكى قارىخى، مەددەنپەتى، ئەدەبىي
يياتى، ھۇنەر - سەنگىتى ئۇستىمە شۇنداقلا جۇڭگونىڭ كىشىرۇش ئېلەپ بارغان
ۋە بۇھەقتە قىمەتتە ئەلەپتەن بىلەن تەكشۈرۈش ئېلەپ بارغان
سلەرى، اجۇغراپپىيە شۇنالىلىرى، سەيياھلەر دەن ئۆز ئەسەرلىرىدە جۇڭگو ۋە ئۇقتۇرا
ئاسىيما توغرىسىدا كۆپ تەرەپلىمە مۇھىم مەلۇمات بەرگەن. ئالايلىق، ئەبۇ
چەڭھەر مۇھەممەد ئېبىنى جەردۇ ئەتتەبەرى (838 - ياكى 839 - بىلى تۈغۈلۈپ،
923 - يىلى ئالەمدىن ئۇتكەن) يازغان «تارىخ ئەدررۇسۇل ۋە لەمۇلۇك» («پەيغەم
بەرلەر ۋە پادشاھلار قارىخى»)، ئەل ئىددىرسى (1100 -- 1165) يازغان «نىزەتى
ياتۇل مۇشتاق فەختىرا اقىل ئافاق» («سەيياھنىڭ دۇنيانى ئايلىمنىشى توغرىسىدا»)،
قۇت ئەل ھەمشەۋى (1179 - 1229) يازغان «مۇئىجەمۇل بۇلدان» («يەر [دۆلەت]
ناملىرى لۇغىتى»)، ئېبىنى ئەل ئەسىر (1232) يازغان «كەتا بۇل كامىل
فېت تارىخ» («تارىخ كامىل»)، ئېبىنى باقىتۇقا (1304 - يىلى توغۇلۇپ، 1368 -

ياكى 1369 ئايىلىسى ئىلالىدەن ئۆتكەن) يازغان «تۈخىفارۇنىز ئۇزار فى غارالى
 يېبىل دەرسار ۋە ئەجىما يېبىل دەسفار» (شىھەر زەلەرنىڭ غارا يېپىم بىقىپەرلەرنىڭ
 ئاجا يېپىم ۋە كۆرگۈچىلەرنىڭ تۆھپىلىرى)، شەزەرمىددىن ئەلى يېرىدى (1454 -
 يىلى ئالىمدىن ئۆتكەن) يازغان «زەفەر نامە». فاكىيغ ئەھىمەد ئەل خاۋا فى
 سەھەر - قەندى (1482 - 1482) يازغان «مۇجمالى ئاكىيغى» («فاكىيغ خۇلا سىنىسى»)، ائابىدۇرەزەراق
 (ئىككىسى دېڭىز سۈرىپ ئىشكەنچ قوشۇلغان ۋە ئىككى بەخت يولتۇزدىنىڭ چىققان، جا يېرى)،
 زوهىرىدىدىن مۇھەممەد با بورا (1483 - 1549) يازغان «بابۇر نامە»، ھەپىزى تەذىش
 ھۇھەممەد بۇخارى يازغان «شەرەف نامەپىشى شاھى» («شاھىچە شەرەپ نام»)، اەلهەنۇد
 ئىپينى ۋەلى (1596 - ؟) يازغان «باھار ئەل دەرسار فى ماڭا كىبا ئەل ئەخىار»
 (ياخشىلار پەزىلەتلىرى تۈغۈمىسىدىكى سىرلار باھارى)، ئەنزا، ئالىم، تاشكەن ئەندى
 (XIX دەسى ئىشكەنچ كېپىمىنى كىيپەنەن ئېرىدىمىدا ئۆتكەن) فىلەك «ئەنابۇسسالاتىن ۋە تەۋارىخىلەر
 خاۋاقىن» («مۇلۇلتىنلار نەسەبلىرى اۋە خاۋا ئىلار تائۇرخىلىرى») ۋە امۇللانىياز ليازغان
 ئەسەرلەرنىڭ ئەلەھىدە تىلغا ئېلىپ دۇرۇشكە ئەزىيدۇ. بىنۇ ئەسەر لەر زەرە ئۆققۇزما
 ئاسىيا ۋە شەنچىغانى تىھىتقىق قىلىشتىتا پايدىلىكىنىشقا بولىدىغان يازغان يادىكا زىلەق
 لار كۆرسەتىپ بېرىدىگەن (1918 - 1918) - چاتىقىچىلىق، رەئىسى، 1922 - 1922، ئەلمەن
 ئۆتكەن 1918 - 1918 - ئىپل 9 - ئايدا تاشكەن ئەنلىق قۇرۇلغان شەرق تەتقىقات يۈرۈلى ئۆتكەن
 تۈرۈ ئاسىيا بولىپچە جۇڭگۈنى تەتقىق قىلىشقا ئىسەتكى ئاۋاال اتۇرۇش، قىلغان، دەلى
 شەرق تەتقىقات يۈرۈلى شەرق ئەللەرى ۋە خەلقلىرىنىڭ ئەرخىنى، ھەدەن
 فەيمەتىنى، جۇمـاـلىدىن ئۆكتۈرۈ ئاسىيا ۋە ئۇنىڭخا قوشىدا دۆلەتلىق، دەرىيـونـسـلـارـ
 فىلەك قارـخـانـىـ، ھەـدـەـلـىـنـىـنـىـ پـىـشـشـىـقـ بـىـلـىـد~خـانـ اـمـۇـقـەـخـەـ اـسـسـىـلـىـسـلـەـزـقـىـ بـىـتـىـشـىـ
 تۈرۈپ چىقىش ھەقىستىدە قۇرۇلغان، شۇ چاغلاردا ئۇنىڭ تەركىبىدە، مەمالەت
 شۇ ئاسىلىق - تىاشۇنىسا سىلىق ۋە هائـسـارـپـىـشـوـنـاـسـلـىـقـتـىـنـ ئـىـبـاـتـ ئـىـكـكـىـ ئـۆـلـەـتـلىـكـ
 بـۆـلـۇـمـ بـولـغاـنـىـدىـ . ھـەـزـكـسـوـرـ، تـىـھـىـقـاتـ يـەـزـىـرىـ 1924 - 1930، سـىـرـىـلـاـرـداـ
 ئـىـوـتـتـۈـرـاـ ئـاسـىـياـ ئـاـشـوـسـىـ (ھـاـزـسـرـقـىـ لـەـنـنـنـ فـىـاـمـىـدـىـكـىـ اـتـاشـكـىـسـ نـىـشـ دـاـشـوـسـىـ)، فـىـلـەـكـ
 شـەـقـشـوـنـاـسـىـلىـقـ پـىـاـكـىـلـەـتـتـىـ قـىـلـىـپـ ئـۆـزـگـەـ تـىـلـىـگـىـنـ، 1944 - 1947 - ئـىـلـىـتـىـلـىـ
 لـارـداـ بـۇـ پـاـكـۇـلـەـتـتـىـ تـۆـتـ كـاـفـىـدـراـ تـەـسـىـسـ قـىـلـىـنـخـانـ، ئـاـئـۇـلـارـ ئـۇـنىـكـ بـىـرـىـ شـەـنـچـاـڭـ
 قـىـلـىـ - ئـەـدـەـبـىـيـاتـ كـاـفـىـدـراـسـىـ ئـىـدىـ 1953 - يـەـلـىـ، شـەـنـچـاـڭـ قـىـلـىـ - ئـەـدـەـبـىـيـاتـ
 كـاـفـىـدـراـسـىـ ئـۇـيـخـۇـرـ قـىـلـىـ كـاـفـىـدـراـسـىـخـاـ ئـۆـزـگـەـ تـىـلـىـپـ، ئـاـئـۇـلـارـ ئـۇـنىـكـ ئـۇـيـقـۇـرـ، قـىـلـىـ،
 تـەـبـىـيـيـ جـۇـغـرـاـپـيـيـهـ، ئـىـقـتـىـسـادـىـيـ جـۇـغـرـاـپـيـيـهـ، تـارـيخـ ۋـەـ جـۇـڭـگـۇـنىـكـ ماـذـىـيـ ھـەـدـەـ فـىـيـهـىـتـ
 تـارـدـىـيـ دـەـرـسـاـلىـرىـ ئـۆـتـولـدىـ . 1954 - يـەـلـىـنـ ئـېـتـىـبـاـرـەـنـ بـىـخـ ئـىـزـ وـەـ قـىـلـىـ ئـۆـتـلوـلـوشـكـەـ

باشسلامى. بۇ كاپىدرا قازاقستان وە ئوتتۇرما ئاسىيا دىكى، هەر قسايسى ئېمتلىك پاقداشل جۇمھۇرىيە تىللەرنىڭا پەزىلەر ئاكا دېمىيىلىرىنىڭە تەتقىقا تىچى خادىملارىنى، ئوتتۇرما دەكتەپ سىلىنەتكە ئۇيغۇر قىلى، وە ئۇيغۇر ئىسىدە بىياقى ئوقۇتقۇچلىرىنىڭ تەرابىتىمىلەپ بىسىرىدى 1958 - يىلى، ئۇيغۇر تىلى كاپىدرا اسىنخەنلىزۇ تىللەلىنىڭ كىلماپىدراسىغا ئۆزگەرتىلىدى، هازىر بۇ شەرقىۋى ئاسىمىق پاكۇلتېتىمىڭ ئوقۇتقۇچلىرىنىڭ كىلماپىدرالىرىدىن بولۇپ قالدى. بۇلاردىن باشقا يەن تۆۋە ئىدىكىدەك تەتقىقات مۇرۇ ئىلىرى اېسارتىلىنىڭدا، 1962 - يىلى، ئەلمان ئەندىمىتىلىنىڭدا، 1962 - يىلى،

شەنخەن ئۆزبېكىستان پەزىلەر ئاكا دېمىيىسى ئەبوا رەيھان بېرىۋى ئامىدىكى، شەرقىۋى ئەندىمىتىمىنىڭ تەتقىقات ئورنى بۇ تەتقىقات ئورنى: ئۆزبېكىستان پەزىلەرنە ئاكا دېمىيىسى بىسىنىشەرق قول يىازەلمىزى تەتقىقات بولۇمى ئاسىدا تاشكەننە قۇرۇلغان، رۇنىڭلىق تەركىبىلە 11 تەتقىقات بولۇمى، بىر سۈرەتكە ئېلىپ بېسىش وە قەلەدىكى قول يىازەملەرنى ئەبلىكەكە لتواروش بولۇمى بارى 1977 - يىلى شەرقىنىڭ ئېجەتلىكىنى وە زەلقەتىمىدا ئەلسىلىمەناردىنى تەتقىق قىلىشنىشىخانىسى، شەرق ئا ياللىرى «ھەزەنكىنى ئەتقىقات كاپىدراسى وە شەرق ئىددىئولوگىيىسى مەسىلىلىرى ئەتقىقات كاپىدراسى قۇرۇلغانىدى 1978 - ئىيلى 9 - ئايىدا ئوتتۇرما ئاسىيا بىلەن جۇڭگۈنىڭ مۇناسىت ۋە تىلىرىنى ئەتقىق قىاش بولۇمەمۇ قۇرۇلدى. بۇ بولۇمە ئاساسەن XIX - XIX ئەسلىر ئاردىمىنەتكى جۇڭگۈنىڭدا، جۇمەلىدىن شەنجاڭ را يۈنىنىڭ ئوتتۇرما ئاسىيا بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى خاتىرىلە ذىگەن ئەرەب، پادىش يېزدىقلىرىدىكى وە قۇدكىي يېزدىقلارادىكى ھۈججەتلىر تەتقىق قىلىنىدۇ.

مەزكۇر تەتقىقات ئورنى ئاساسەن، ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيەتتىمىڭ شەرقىدەكىي قوشىنا دۆلەتلىق تىاردەختىنى وە هازىرلىقى زاما زىددىكى سىياسىي، ئەقتە سادىي ئەھۋا المىرىنى، مەللىي مەدەنەتەت مەرىسلەرىنى تەتقىق قىلىنىدۇ.

ئەمما هازىر بۇ تەتقىقات ئورنى پۇتكۈل سەۋوپىت ئېيتىپاقي بويىچە شەرق قول يىازەلمىرى فۇنىدى ئەڭ كۆپ ساقلارغان ئورۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەزدە هازىر 40 مىڭدەك ھەر خەملى ئەسەرلىقى ئۆز ئېچىگە ئالغان 18 مىڭدىن كۆپەنەڭ قۇم 30 امىڭ - پارچىدىن ئار توپ تاش باسما كىتاب وە اقىمەتلىك قول يىازەملەر، ئېلىم - بەردم، ئىالۋاڭ - ياساق دەپتەرلىرى، ۋەخپە وە ئىتتاڭە قىلىنغان يەزدە جايى - توغىرسىددىكى ھۈججەت - توختامىلار بىار، يىل دەۋرىدىن ئېيتىقاندا، بۇ ماڭىرىلار X ئەسلىر ئەردىن XX ئەسلىق 20 - يىاللىرىخەچە بولغان ئاردىلىقنى ئۆز ئېچىگە ئالىدۇ. قىل جەھە قىتىن ئېيتىقاندا، ئەرەب، پادىش، قۇدكىي، قاجىك، ئوردو وە باشقا قىلاردا يېزدىغان.

باشسلامى. بۇ كىافېدرا قازاقستان ۋە ئوتتۇرَا ئاسىيادىكى، ھارقاسىي ئېتىلىپ، پاقدا شى جۇمەردىيە تىللەرنىڭ پەزىلەر، ئاكارا دېبىيەلىرىدكە، تەتقىقا تچى خادىملار فى، ئۇقتۇرما، مەكتەپ سىلىنلىرىدكە، ئۇيغۇر قىانى ۋە ئۇيغۇر ئىشىدە بىياقى، ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەراكىشىلەپ بىسىرىدى . 1958 - يىلى، ئۇيغۇر تىلى، كىافېدراسىنى خەلقۇرۇقلۇرىلىنى كىافېدراسىغا، ئۆزگەرلىدى، ھازىر ئۇ شەرقىشۇناسلىق پاكۇ لەتېمىنىڭ ئۇقتىلىق كىافېدرا ئىزدىن بولۇپ قالدى . بولۇردان باشقانى يە تۇۋە ئادىكىدەك تەتقىقات ئورۇ ئىلەرى ئېسلىرى ئۆزبەكىستان، پەزىلەر ئاكارا دېبىيەسى بۇدا بىرىرىنى ئاكارا دېبىيەنى، شەرق، شۇناسلىق، تەتقىقات ئۇردۇنى بۇ تەتقىقات ئۇردۇنى ئۆزبەكىستان، پەزىلەر ئاكارا دېبىيەسى، شەرق ئەشەرق قول يىازىلىرى ئەتقىقات بولۇمى، بىرى سۈرەتكە ئېلىپ بېسىش ۋە قەلدىكى قول رىيازىلىرىنى ئەسلېككە كەلتۈرۈش بولۇمى بار، 1977 - يىلى شەرقىنىڭ ئىجىتلىقى ئەيدى ۋە رەلمقىلىساندىي اەلسەنلىكمىدىنى تەتقىق اقلىشىن ئىشىخا ئىسى، شەرق ئا ياخىلمۇر ئەتكەنلىنى اتەتقىقات، كىافېدراسى ۋە شەرق ئىدىئۇلوگىيەسى مەسىلىلىرى تەتقىقات كىافېدراسىنى قۇرۇلغا ئىندى، 1978 - يىلى 9 - ئايىدا ئۇقتۇرَا ئاسىيا بىلەن جۇڭگۈنىڭ ھۇناسلىق ئەتكەنلىنى تەتقىق قىلدى. 1978 - ئەزكۈر تەتقىقات ئۇردۇنى ئاساسەن ئەزكۈر تەتقىقات ئۇردۇنى ئاساسەن XIX ئەسۋەلەر ئارالىقىدىكى جۇڭگۈنىڭغا، جۇمەلەدىن شىنجاڭ را يۈمىنىڭ ئوتتۇرَا ئاسىيا بىلەن بولغان ئەننىڭ ئەتكەنلىرى خاتىمرىلە ئىگەن ئەرەب، پادىن يېز دىقلەرىنى كەن ئۇرۇشكىي يېز دىقلارادىكى ھۈججەتلىرى ئەتكەنلىنى دەتكەنلىق قىلدى.

مەزكۈر تەتقىقات ئۇردۇنى ئاساسەن، ئۆزبەكىستان جۇمەردىيەتلىك شەرقىدىكى، قوشىنادولەتلىق ئەتكەنلىق ئەتكەنلىقنى ۋە ھازىررقى زامانىنى سىياسىي، ئەلاقنى ساددىي ئەھۋا المىرىنى، مەللەمىي مەدەنلىيەت مەرسىلىرىنى تەتقىق قىلماستۇ. يازىلىرى فۇلدى ئەڭ كۆپ ساقلاڭغان ئۇرۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەزدە ھازىر 40 مىڭدىكە ھەر خەمل ئەسەرەنى ئۆز ئەچچەگە ئاڭغان 18 مىڭدىن كۆپرەك قوم 30 املىك پادچىدىن ئادتۇق تاش باسما كەتاب ۋە أقىمىمەتلىك قول يازىلىرى، ئېلىپ، بېرىم، ئېرىم، ئەنالۋاڭ - ياساق دەپتەلىرى، ۋەخپە ۋە ئىتىانە قىلىنىغان يەرگىنچى ئەچچەت - تىوغرىسىدىكى ھۈججەت - تىوختاملار بار، يىل دەۋرىدىن - ئېيەتقاندا، بۇ ماڭبرىيا للار X ئەسۋەلەر دىن XX ئەسۋەلەر 20 - يىالىرىخىچە بولغان ئارالىقنى ئۆز ئېچچە ئالىدۇ. قىل جە هەتنى ئېيەتقاندا، ئەرەب، پادىن، تۈركىي، قاجىك، ئۇرۇدۇ ۋە باشقان ئەتكەنلىرىدا يېز ئەلغان.

ئەزگۇر تەتقىقات ئۆرىلى ھازارغا، قىدەز ئەبۇرەپەن بېرۇنىڭ ئەلەت
مۇكەدىەل «تا للاذىما ئەسەرلىرى» ئى ذەشىر قىداىدى (دۇس تىلىدىكىسىنى ئا لىتە
توم يىھەتنە كەتاب قىلىپ، ئۆزبېك تىلىدىكىسىنى تۆت قوم ئالىتە كەتاب قىلىپ).
ئەبۇ ئەلى ئىدىن سەننا ئىلەك ھەشۈر تىسبابە تچىلىك كەتابى «ئەلقانىسۇن فېت قېپ»
دىگەن ئەسىرىدىنى دۇس تىلىدا ۋە ئۆزبېك تىلىدا، ئالىتە توم قىلىپ نەشىر قىلدى.
ئىدىنى سەننا ئىلەك ئىشۇ ئەسىرى شەرقتە ۋە غەربىي يازارۋىپادا تا VII ئەسىرلەرىكە
قىدەر دوختۇر لۇقتىكى ئاساسىي قوللارىما بولۇپ كەلگە ئىدى، بۇ تەتقىقات ئۆرنىدا ساقابىنىۋاتقان شەرق قولياز ما يادىكىار لمقلەرى ئىچىدە
فارابىي، ئىدىن سەننا بېرۇنى، پىرددە ۋىسى، گەزجىھى، سەئىدى، جالالىدىن زۇمىي،
ئۇھەن ھەييام، دېھامىھى، جاھى، ناۋايى، ابا بوز، ھەشەپ، ئەبۇ بەھىرى ئەدرەزى
رېبىنىڭ شەرق، ئۆلۈغبېك، مۇھەممەت يۈسۈپ مۇنىشى، ئەبۇل فازىل بەيەقاىى ۋە
باشقان شەرق ئالىمەرمىنىڭ، مۇتەپەتكۈزۈلمۈنىڭ، ئەدىب-شاھىر لەرىدىنىڭ ۋە قارىخەچ-
لەرىدىنىڭ ئەسىرلىرىنىڭ قول يازمالىرى بازار، بۇ تەتقىقات ئۆرنى قول يازمىلاۋىنى
دەتلەمىش، تەتقىق قىلىش، تەرىجىمە قىلىش ۋە نەشىر قىلىش خىزمەتلىرىنى چىك
تۇتۇپ ئىشائىمەكتە. بۇ خەزەت 30 مىللاردىلا باشلازغا ئىدى، 1952 - 1983
يىللاردا «ئۆزبېكىستان پەزىلەر ئاکادېمېيىسىدە ساقابىنىۋاتقان شەرق قول يازما-
لىرى توپلىھى». (ئۇن اتوھاۋق) نەشىرلىقلىكىپ، 9989 بارچە قول يازما تونىۋىش
تۇرۇلدى. ئۇلار بېلەن بېرلىكتە بەزەرقەن ئەدەنىيەتى ۋە كەلەرىدىنىڭ قول
يازمالىرى كاتالوگى ۋە «ئۆزبېكىستان اپەزىلەر ئاکادېمېيىسى شەراقشۇنالا سايق
تەتقىقات ئىمنىستەتۇنىدا ساقلاذغان شەرق نەقىشاپىرى» ئىلەك رەسىملىك توپلىھىمە-
نەشىردىن چىقتى.

ئۆزبېكىستان پەزىلەر ئاکادېمېيىسى شەراقشۇنالا سايق تەتقىقات ئۆرنىدا ساقابى-
نىۋاتقان بۇ قىيمەتلىك يازما يادىكىار لمقلار بەز نى تۇقتۇرا ئاسىيا، ئەۋەب ئەللىرى،
ئىران، ئافغانىستان، پاکىستان، هیندۇستان خەلقىسىنىڭ شۇنداقلا جۇڭگۈدىكى
ھەراقا يىسى مەواھىت خەلقىرىنىڭ، بولۇپقا تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدۇغان خەلق
بىلەن بىلەن تەھىن ئېتىش بىلەن ئەقىلىماي، بەلكى شەراقشۇنالا سايق - ئۇيغۇر
شۇنالا سايق تەتقىقاتنىڭ رەققىي قىلدۇرۇش ئۇچۇنۇ مۇھىم دول ئۇينا يەدۇ.
تەتقىقات مەركەزلىرى بىلەن، جۇھارلىدىن ئافغانىستان، ئىران، ئەقىلىرى بىلەن،
ھەندىدەستان، مەسىر، كېھەمانىيە، چېخوسلۇواكىيە، پولشا، ئەنگىلىيە، فرانسېيە،

ئاشامپىرىدىگان ئىنة للدىرى ئە باشقا ئە لەر، رايونىلار بىلەن قوليازمالىپىتىدىلىرى ۋە
تۇرلۇك مەزمۇندىدىكى كەتاب - ڈۈرنىللارنى ئالماشتۇرۇپ تۇرماقتا. 1724
تۇز بېكىستان اپە زەلەر ئاكادېمېمىسى ئەبۇ زەيھان بىزرونى ئامەندىدىكى شەرقى
شۇنا سالىق تەتقىقات ئورنى 1985 - يىلى ئۆزىنىڭ تەشكىلە ئىگە زەلەكىنىڭ 40
يەللىقىنى دااغدۇغۇلۇق تەبرىكلىنى. ئۆز بېكىستان اپە زەلەر ئاكادېمېمىسى پۇشكەن
ئامەندىدىكى قىلى 117 ئە دەبىيات تەتقىقات ئورنى؛ مەزكۇر تەتقىقات ئورنى ئۇيغۇر
كلاسسىك ئە دەبىيا قىدىنى تەتقىق قىلىشقا بىشەك ئەھمىيەت بېرىدۇ، بۇ تەتقىقات
ئۇرۇنىدا - يۈسۈپ خاس حاجىپ، ئەھمەت يۈكىنە كى، خىرقىتى (1634 - 1724)،
زەللىلى (XVIII ئەستەرنىڭ ئالدىرىقى يېرىمىدا ئۆتكەن)، موللا شاكمىز (1805 - 1841)،
بىلال ئازىم (1825 - 1906) قاتارلىقلارنىڭ شېئىرلىرىنىڭ ئارقا كۆزۈنۈشلىرىنى
ئاسان قىلغان لەلدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئە دەبىيا قىدىدىكى شېئىرىيە ئىنىڭ راواجىلدىشى
يۇلىرى كەڭ تەتقىق قىلىنغان «ئۇيغۇر داستا زەنلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىش تارىخى»
قاھلىق مەخسۇس ئەسىر ۋە د. روزبىژۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ داڭلىق شائىرى
«ئابدۇرپەم نەزىارى (1776 - 1849) ئىڭ ھاياتى ۋە ئۇنىڭ ئىچجادىيەتى» ئاتىم
لىق ئەستەرى قاتارلىقلار بار. لېكىن ھازارقى كۆزىدە بۇ تالانلىق ئۇيغۇر شائىمى
وەتنىڭ ئىچجادىيەتىنىڭ ھەممىلا تەرىزەپلىرىنى، شۇ جۇملەدىن XIX - XVIII
ئەستەرلە دە شەنچاڭدىكى ھەر قايسى مەلەتلەرنىڭ ئىنگار ئىندىيەلىرىنى ئەكسى
ئە قىتۇرۇپ بەركەن ئۇيغۇر ئە دەبىياتى ۋە ھە دە ئىيىتىدىكى قىمەت ئازىك گوھە ۋە
لەردىن «لەيلى - ھەجنۇن»، «پەرھاد - شىرىن»، «ۋامۇق - ئۇزرا» قاتارلىق
لار ئۇستىدىكى تەتقىقاتلارنى تولۇق يۇرگۈزۈپ بولدى دېگىلى بولما يدۇ.

قازاقىستان پەزىلەر ئاكادېمېمىسى ئۇيغۇر شۇنا سالىق تەتقىقات ئورنى؛
مەزكۇر تەتقىقات ئورنى 1985 - يىلى قازاقىستان پەزىلەر ئاكادېمېمىسى قىلىشۇ
زا سالىق تەتقىقات ئورنىنىڭ ئۇيغۇر شۇنا سالىق بۆلۈمى ئۇيغۇرتىمى، ئە دەبىياتى ۋە
سەنئىتى، تارىخى ۋە ئېتىنۇغرافىيە كاھىدرانسى ۋە چوقان ۋە لەخانۇۋ ئامەندىدىكى قاراچىخ،
ئازىخپۇلوكىمە ۋە ئېتىنۇغرافىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ شەرقشۇنا سالىق تەتقىقات بۆلۈمى
قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ تەتقىقات ئورنى ئۇزىنىڭ ئۇستىمە یۈكلە ئىگەن
سىياسىي ۋە ئىلەمەتى تەلەپلەرگە ھەم ئېتىياجىخا ئاساسەن دۆلەت شتاتىغا ئېلىنغان
بىردىنچى قاتاردىكى تەتقىقات ئورنى قىلىنغان. ئۇنىڭ تەتقىقات ئوبىيكتى ئۇيغۇرلار
نىڭ قىلىلى، ئە دەبىياتى، سەنئىتى، ئېھىز ئە دەبىياتى، تارىخى، ئېتىنۇغرافىيە،
قەددىمەكى قول يازما يادىكىارلىقلىرى، دەنىسى، ئىجتىمما ئىيىتىسى، ئىققەتسىادىسى،
ھە دە ئىيىتى، مەللىي مۇناسىۋىتى ۋە سوۋېت ئەتتىپا قىنىڭ ئوقتۇرما ئاساسىا سىددىكى

جۇھەردىيە تىلىنىڭ ۋە ئۆتتەئۇرا ئاسىيا دىكى باشقا دۈلە ئابەرنىڭ، مەدەنئىيەت، ئېقىتسات ۋە تارىخىي مۇناسىۋەتلىرى شۇنىڭدەك دۇيغۇر شۇنا سلىقىنىڭ اىنە زەردىيىۋى ھە سىلىلىرى قاتارلىقلارنى دۇز ئەچىمگە ئالىدۇ. بۇ لاردىن باشقا يەنە دۇيغۇر تىاي كرايمىا قىدىكىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، فۇنىتىكىسى، لەكسىكىسى، قېرىھىنولو گىمىيە، تەلەپپۇز لۇغە قىلىۋدىنى شۇنىڭدەك دۇيغۇر اكيلەسسىك ئەدەبىليا قىدىك لۇغىتىنى قۇزۇش ھە مەدە دۇيغۇر ئەدەبىي قىلىنىڭ قاسارىخى، ھازىرقى زامان دۇيغۇر تىلىنىڭ سوۋېت ئېتتىپاقيدا ۋە شىننجاڭ دۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تەزەققىي قىلىش ئالاھىدىلىلىرىنى تەتقىق قىلىشىمۇ مەزكۇر تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقات ۋە زىپلىلىرى كۈننەرتىپىگە قويۇلغان.

قازاقستان پەزىھر ئاكادېمېيىسى دۇيغۇر شۇناسلىق تەتقىقات ئورنى تىبىرىدە 8 تەتقىقات بۆلۈمى تىبىرىدە سىمس قىلىنغان. دۇلار: قىلىشۇنالىق بۆلۈمى، ئەدەبىيات ۋە سەنئەت بۆلۈمى، تارىخ ۋە تېتىنوكرافييە بۆلۈمى، نەزەردىيىۋى ھە سىلىلىر بۆلۈمى، ئېجىتىمەنئىيەت، مەدەنئىيەت ۋە مەللەي مۇناسىۋەتلىر بۆلۈمى، ئېقتىسادىي ۋە سىياسىي مۇناسىۋەتلىر بۆلۈمى، قازاقىسى ئازىنىڭ مەركىزى ئاسىيا خەلقىرى بىلەن بولغان ئالاقابردىنى تەتقىق قىلىش بۆلۈمى، ئۇچۇر ۋە ئىلەمىي ئاخبارات بۆلۈمى قاتارلىقلاردىن ئىپارەت. بۇ تەتقىقات ئورنى خەزەتتىنى دۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن، شەرقشۇنالىق تەتقىقا قىدىك ئۇزاق يىلىلىق تەجربىلىرىگە ئىگە بولغان سوۋېت ئېتتىپاقي دەنلىرى دەر ئاكادېمېيىسى شەرقشۇنالىق تەتقىقات ئورنى (1930 - يىلى قۇرۇلغان، موسىكىۋا، زىدا نۇر كۈچىسى 12 - قۇرۇ) يەراق شەرق تەتقىقات ئورنى (1966 - يىلى قۇرۇلغان، موسىكىۋا، كراچكۈر كۈچىسى 27 - قورۇ) ئېتىنوكرافييە تەتقىقات ئورنى (1947 - يىلى قۇرۇلغان، موسىكىۋا، ئوليا نۇر كۈچىسى، 19 - قورۇ) شۇنىڭدەك ئۆزبېكستان پەزىھر ئاكادېمېيىسى شەرقشۇنالىق تەتقىقات ئورنى قاتارلىق ئىلەمىي ئورۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتىنى قېخىمۇ مۇستەھكەمەش ئۇچۇن ئەزىزەنئەكتە. دۇيغۇر شۇناسلىق ئىلەمەنىڭ تەزەققىي قىماشى ئۇچۇن ئۇخىل مۇناسىۋەتتىنى سوۋېت ئېتتىپاقي دائىرسىمىدا ئەمەن، بەلكى اچەت ئەلەر دىكى بىلەن لۇپىمۇ شىننجاڭ دۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىلەمەنىي تەتقىقات ئورۇنلارى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەت دۇرفىتىشنى دۇز تەلەپلىرىگە مۇۋاپېق دەپ ھېسا بالىمەقتا، بۇ تەتقىقات ئورنى ھازىر دۇزدىنىڭ تەتقىقا تىچى خادىمەنودنى يېتىشىتۈرۈشى كە ئالاھىدە ئەھمېيەت بەرەكتە. قابلىقىتى بار ياشلارنى تىللاب ئالاقىدا رئاسىپرانتوردىلىر دىكە، يەنە بىر قىسىم مۇتەخەسسلىردىن بولسا بىلەمەنى يەنەمۇ

هۆکەه نەمە الەشتۇرۇش ئىلۇچۇق موسمىۋا، ئېنىڭرا داقانارا مەق ئىلىم اەتكەزىلىرىت
 بودىگى كۈرەسلارغاندۇ ۋە قىپ قەدىيەلىمەكتە. تەتقىقات ئەسلىق ئەنلىك ئەسلىق ئەنلىك
 قاچىمىكىستان پەزىلەر ئاكا دېھىيىسى شەرقشۇنالىق تەتقىقات ئۆرۈنى: اەمەز كۈر
 تەتقىقات ئۆرۈنى 1970 - يىلى دۇشىننىبىدە قۇرۇلغان، ئۇنىڭ ئەسلى ئا سالىنى
 بولسا 1958 - يىلى قۇرۇلغان تاجىكىستان پەزىلەر ئاكا دېھىيىسى قىملۇق ۋە ئەدەبىيات
 تەتقىقات ئۆرۈنى تاجىكىستان كىلاسىنىك ئەدەبىيات ۋە شەرق قول ياز مىلىرى
 تەتقىقات ئۆرۈنى ئاساسىدا قۇرۇلغان تاجىكىستان پەزىلەر ئاكا دېھىيىسى شەرق
 شۇنالىق ۋە ئەدەبىيە مەراسلاۋاتى تەتقىق قىلىشىن ئۆرۈنىدا، اەمەز كۈر تەتقى
 قات ئۆرۈنى شەرقىتىكىي ھەرقا يىسى ئەللەرنىڭ قارىغى، ئىلى، ئەدەبىياتى ۋە
 سەقىھىتى تەتقىق قىلىدۇ ئۇ ئەدەبىيات تەتقىقاتى ساھەسىدا، پا رس
 ئۆزىنگىدەك ئۆرتۈر، ئاسىيا درىكى ھەرقا يىسى مەللەرنىڭ ئەدەبىياتىنى، اەمەندىسى
 ئىشان، ئىران، پاكسىستان، ئافغانىستان خەلقىرىننىڭ ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقى
 قىلىشقا ئېتىبار بىلەن قازارىدۇ، بۇ تەتقىقات ئۆرۈنىدا يېقىن شەدق ۋە
 ئۆزىتۈر، شەرق ئەللىرىدىكىي تېجىتمەئىي، تىقتىسادىي، مەسىلىلەر ۋە سىياسىي،
 دەنەنەي ھەشامىلەر بۇلۇمى ۋە قول ياز مىلارنى تەتقىق قىلىش بۇلۇمىدىن ئىبارەت
 ئىككىي تەتقىقات بۇلۇمى، ئالىتە تەتقىقات ئىشخانىسى تەسىس قىلدۇغان، ھازىر
 ھەز كۈر تەتقىقات ئۆرۈنىڭ تەتقىقا تېرى خادىملىرىنىڭ سانى ئانىچە كىۋىپ بۇل
 مەسىلىمۇ، لېكىن دوكتور ۋە كاۋىدداشت دوكتورلاردىن 34 ئى بار، بۇ تەتقىقات
 ئۆرۈنىدا تەذىخىنەن 20 مىلەك پا زچەلىن ئار تۇق 6 مىلەك خىل قول يازما ساقلانماقنا،
 ئۇنىڭ 5 مىلەك پارچىدىن كۆپرەكى تاجىكچە، پارسچە، ئەرەبچە ۋە باشقارىزىدە
 لاردىكىي (تاش باسما ئۇسخىلار دۇر، 1971 - 1972) ئەمەندىسى ئۆزىنگىدە
 قىرغىزىستان پەزىلەر ئاكا دېھىيىسى قىملۇق سوۋېت قىننىڭ قىرغىز سوۋېت ئەدەبىي
 ھەركۈر تەتقىقات ئۆرۈنى سوۋېت قىننىڭ قىرغىز سوۋېت ئەدەبىيات تەتقىقات ئۆرۈنى:
 تەتقىق قىلمايدىغان ھەركىزى 1966 - يىلى بۇ تەتقىقات ئۆرۈنى مەللەي مۇنا سەت
 ۋە تىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان بۇرۇن قۇردى ۋە بۇلار «قىرغىز سوۋېت ئەدەبىي
 يىقىنلىكىي مەللەي مەللەي ئەنەن ئەنەن ئەنەن ئەنەن ئەنەن ئەنەن ئەنەن ئەنەن
 مەخسۇس اخىادىم ئۇيۇشتۇرۇپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، خەقنىڭ ئاسقلىنىڭ
 قالغان قول ياز مىلار - ھۇججە تىلەردى شۇنىڭدەك قىرغىز ئېغىز تېجىتىرىتىگە
 ئائىت ما تېرىدىلا للارنى توپلاپ كەلەكتە. ئۇنىڭ تېجىنە پەقەت «ماناس» داشت
 (ئاخىرى 38 - بەقەت)

تاي ۋاغلىرى گۇيىفاڭ، ھۇن، تېلەپ، دى، شەرقىي غۇز، دەڭلىشك، تۈرك، ئۇيىسۇن، ئۇيغۇر، قىزىارلىق كۆچمەن چادۇچى خەلقىلەرنىڭ، پائىلاپىيەت ۋائىكائىسى ئىمىدى. ئولاد بۇ مۇفبەت زېمىندىدا يىاشاپ، كۈدەش قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ شازلىق قارىخىنى ياداتقان.

بۇ زېمىندىدا ياشىخۇچى قەددىمكى خەلقىلەرنىڭ سەلەپتە ھۇنلارنىڭ ھۆكۈمرانلىك قىسىدا بولغان، ھۇنلار يوقىتىغا خاندىن كېيىمن، ئۇلارغا تۈركىلەر ھۆكۈمرانلىق قىماخان، تۈركىلەقى ئېچكى ۋە ۋاشقى اسەۋە بلەر تۈپەيلىدىن گۇمران بولغا خاندىن كېيىمن، ئۇيغۇرلار بۇ خەلقىلەرنى بىر خانلىق دائىرىسىدە بېر لەتكە كەلتۈرگەن، قەددىمكى ادەۋىدە شەمالدا ياشىغان بۇ خەلقىلەرنىڭ ئۆرپ-ئادەتلەرى ئاساسەن ئۇخشاش بولۇپلاقا لىماستىن، يەقە ئۇلار ئۆزتاق توپتەمغا. — بۇ دىگە ئۇخشاش بولغان دەرىجىدە ئېتەقاد قىلغان. بۇ خەلقىلەق ئەنۋەقان ئەملىك ئەزىزلىرى قەددىمكى خەنلۇقاچە ۋە ئۇيغۇرچە ما تېرىدىملا ردا، ئەپسازە، دەۋايەت شەكىللەپىرىدە ساقلېنىپ قالغان.

قەددىمكى ئاماندا شەمالدا ياشىخۇچى خەلقىلەرنىڭ بۇدا توپتىم ئېتىپ قادىلىكلىق ئېزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنى خەلقىلەرنىڭ ئۆپتەمدە ئېرىدىنى دەپتىنى ئېتەقادنى چۈشىنىش ۋە ئۇلارنىڭ ئېزدىپىدىنى قىلىشىمىسىدا ئەنۋەتايىن ئەمەم ئەھىم ئەھىمەتى كە ئېگە.

ئۆزهەفتە بېزابۇ خەلقىلەرنىڭ بۇ دەۋاتىم ئېتەقادى، ئۇسستىمەت دەۋختەلىپ ئۇقىتىيەتى:

تاناى توغرىسىدا تۈزۈلگەن ھۇندا دەرىجىلا 287.

مەزكۇر تەتقىقات ئۇرنى ھازىر قىرغىز ئەددىمىياتى ۋە دۇس ئەددىمىياتى بىلەن ئۆتۈرۈ ئاسىيادىكى شۇنىڭدەك قازاقيستانىدىكى ھەر قاپى مىالەتلەر ئەدە بىياقىنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋە تىلىرىنى تەتقىق قىلماقتا ۋە «تۈركىي تىلدا سۆزلەش-كۆچى خەلقىلەرنىڭ درىئالېكىت خەردىلىرى تۈرىلىمى» ئى تۈزۈشىمكە تۇتۇش قىلماقتا، تارىخىي داستان «ماناس» ئى نەشىرگە قەيىارلىماقتا، 1984-

يەلشىچە ئارىلىقىدا «ماناس» توغرۇلۇق 10 نەچىدە خىلدىن ئارتۇق مەخسۇس ئەسەر ۋە 700 پادچىدىن ئارتۇق ماقالە ئىللان قىلىدى. مەزكۇر ئەندىسىتەتتى ساقلېنىپ ۋاتقان كۆپلىكەن ھۈچجەت، قول يازىملار ئىچىدە 60 خىلدىن ئارتۇقراقى قىرىغىزچە ئەسەرلەرنىڭ ئۇخشاش بولىغان زانەلاردىكى ۋارىيانلىرىدۇر.

(ئاپتەرلەپ ئەنلىك خەزمەت ئۇرۇنى: شەنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتەنۈم رايونلۇق ئېجەتلىك ئەمەم پەنلىرى ئاکادەمیيەسى) مەسئۇل مۇھەممەدرەز ئابىلەت ئۇرۇنى